

III. ՄԵՏԱՂԵ ԻՐԵՐ ԵՎ ԱՌԱՐԿԱՆԵՐ

Իվիներ միջնադարյան Հայաստանի մետաղադործակտն խոշոր կենտրոններն Եկն էր: Փաղաքի բազմամյա պեղումների ժամանակ գտնվել են մետաղի հետ կապված արհեստալին արաագրանքի տարրեր նմուշներ՝ սովորական. քամերից մինչև բարձրարվեստ մշակումով հիանալի ոսկյա դարդեր, բացվել են արհեստանոցների մնացորդներ արտադրական դործիքների հետ մեկտեղ:

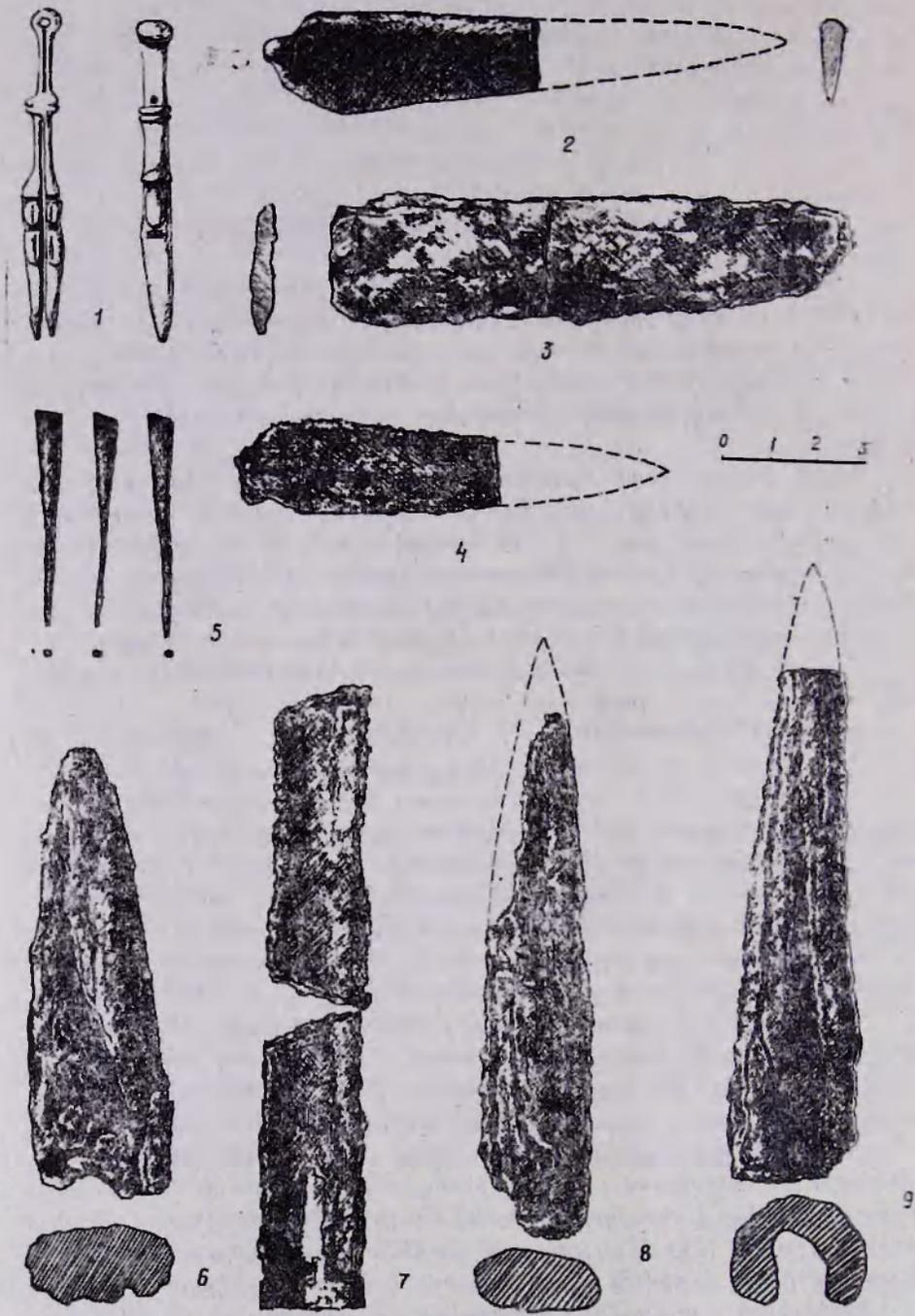
Իվիների կենտրոնական թաղամասում 1964—1970 թթ. պեղումների ընթացքում հայտնաբերված և լավ թվագրված մետաղե իրերն ու առարկաները սակավաթիվ լինելով հանդերձ, մեծ նշանակություն են ձեռք բերում VIII—IX դդ. Հայաստանի նյութանյութ արտադրության ուսումնասիրության ուղղությամբ և միաժամանակ լրացնում են մեր գիտելիքները Հայաստանում արհեստալին արտադրանքի նոր վերելքի սկզբնական էտապի վերաբերյալ:

Մետաղե իրերի թվում, որոնք պատրաստված են հիմնականում երկաթից, կտն աշխատանքային գործիքներ, զենքեր, դարգեր և այլն:

Սոխատաճախյին գործիքներ. Իր նրբությամբ աչքի է ընկնում 1964 թ. 1-19 քառակուսու հորի մեջ հայտնաբերված բրոնզե փոքր ունեկին (2306/41): Այն վերին ծայրում ունի օղակ, հավանաբար թելով կախելու համար: Ունեյրին ալրություն տալու համար, վերին մասում, որտեղից սկսվում են թևերը, առկա էն երկկողմանի թմբիկներ: Թևերը ճոխ հարդարված են: Ունեկին շատ լավ պահպանված է. մասնավորապես ստորին աշխատող մասերը: Երկարությունը՝ 7,3 սմ է. աշխատող մասի երկարությունը՝ 5,0 սմ (նկ. 91):

Նույն տեղում, բայց շերտից հայտնաբերվել է պղնձե տափակ մի ձողիկ (նկ. 102, աղ. XVII, 3), որը ստորին մասում ունի ակոս (2306/32): 1965 թ. 5-19 քառակուսու մեծ հորում գտնվեցին բրոնզե երեք փոքր բրիչներ (3225/37), որոնց հատվածքը մի ծայրում կլոր է, իսկ մյուսում՝ աափակ: Բրիչների բերանները սուր են և մի կողմի վրա թեք կտրվածք: Հավանաբար նրանք օգտագործվել են փորագրության համար: Երկարությունը՝ 4,7—5,0 սմ (նկ. 95, աղ. XVII, 4): Նույն հորի միջից գուրս եկավ նաև բրոնզե փոքրիկ զգալիկ (գեղգրք), որն օգտագործվել է, ըստ երևույթին, փոշի լցնելու համար: Նույն նպատակի համար է օգտագործվել նաև 1970 թ. -2-20 քառակուսու գտնված փոքրիկ գլավիկը (նկ. 105), ոյն ունի համեմատաբար երկար պոչ: Պոչի և փոքրիկ բերանի միացման անդը քառակող է ու իր վրա կրում է դարդեր: Գործիքների այս խումբը կիրառական տեսակետից կարող է ծառա-

1 և. Գ. Ղաֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Բ. Ն. Առաքելյան, Փաղաքները և առարկաները Հայաստանում IX—XIII դդ., Ա, Երևան, 1958, Բ, Երևան, 1963 և ուրիշներ:

Նկ. 9. Երկաթից և պղնձից աշխատանքային գործիքներ և նիզակներ:

յել ոսկերիչ արհեստավորի, ոսկուց կամ արծաթից պատրաստվող իրերի վրա փորագրություններ կատարելու և աշխատանքի ընթացքում տարրեր դեզափոշիններ օգտագործելու համար: Ոսկերիչի արհեստտնոցի առկայությունը կենտրոնական թաղամասում ակնհայտ է: Դեռևս նախորդ տաղիների պեղումները ժամանակ² նույն թաղամասում գտնվել են ասրբեր տիպի զործիքներ, հալոցներ, ինչպես նաև այդ արհեստի հեռավազ պատրաստի իրեր (օրարծաթե զարդերի դանձը՝ 1848/81), իսկ 1946 թ. բացվել է արհեստտնոցի հետքեր քուրայով, սակայն խիստ ավերված վիճակում: 1964 և 1965 թթ. գտնվել են մի փոքրիկ հալոցի բեկոր՝ ուժեղ թրծված հատակով, ինչպես նաև ոսկրե փոքրիկ զգալի: Աշխատանքային զործիքներ, հավանաբար կացին ձուլելու կավե կաղապարի մի փեղկ է հայտնաբերվել 1967 թ. 2-19 քառակուսում: Կաղապարը երկար օգտագործվելուց խիստ վատ է պահպանվել:

Դանակները ներկայացված են մի քանի օրինակով (նկ. 92-4 և 123, ազ. XVII, 17): Նրտնցից երկուսը դուրս են եկել Ե-19 քառակուսում և ժամանակադրական տեսակետից IX դարին են պատկանում: Դանակներից մեկը (2306/19) ունի բարակ ապակե շեղք, առանց բռնակի: Երկարությունը՝ 11,5 սմ, լայնությունը՝ 2,5 սմ: Երկրորդ օրինակն իր կորուսյալ մոտենում է վաղ միջնադարյան կորաշեղք դանակներին³: Այստեղ բացակայում է ծայրը, իսկ ստորին մասում ունի լեզվակ՝ փայտե կոթին միանալու համար (պահպանված մասի երկարությունը՝ 6,0 սմ): Դանակների բեկորներ հայտնաբերվել են նաև 1968—1970 թթ. պեղումների ժամանակ, որոնք իրենց ձևերով խիստ ընդունելի են այդ ժամանակաշրջանին: Դանակների սակավությունը մեզ հնարավորություն չի տալիս սովելի որոշակի խոսել նրանց ձևերի և զարդացման առանձնահատկությունների վերաբերյալ: Ծայրային ակնհայտ է, որ IX դ. դանակների ձևերը արդեն կապող օղակ են վաղ միջնադարին բնորոշ դանակների և զարդացած միջնադարի տափակ, նեղ, երկարավուն շեղքով դանակների միջև:

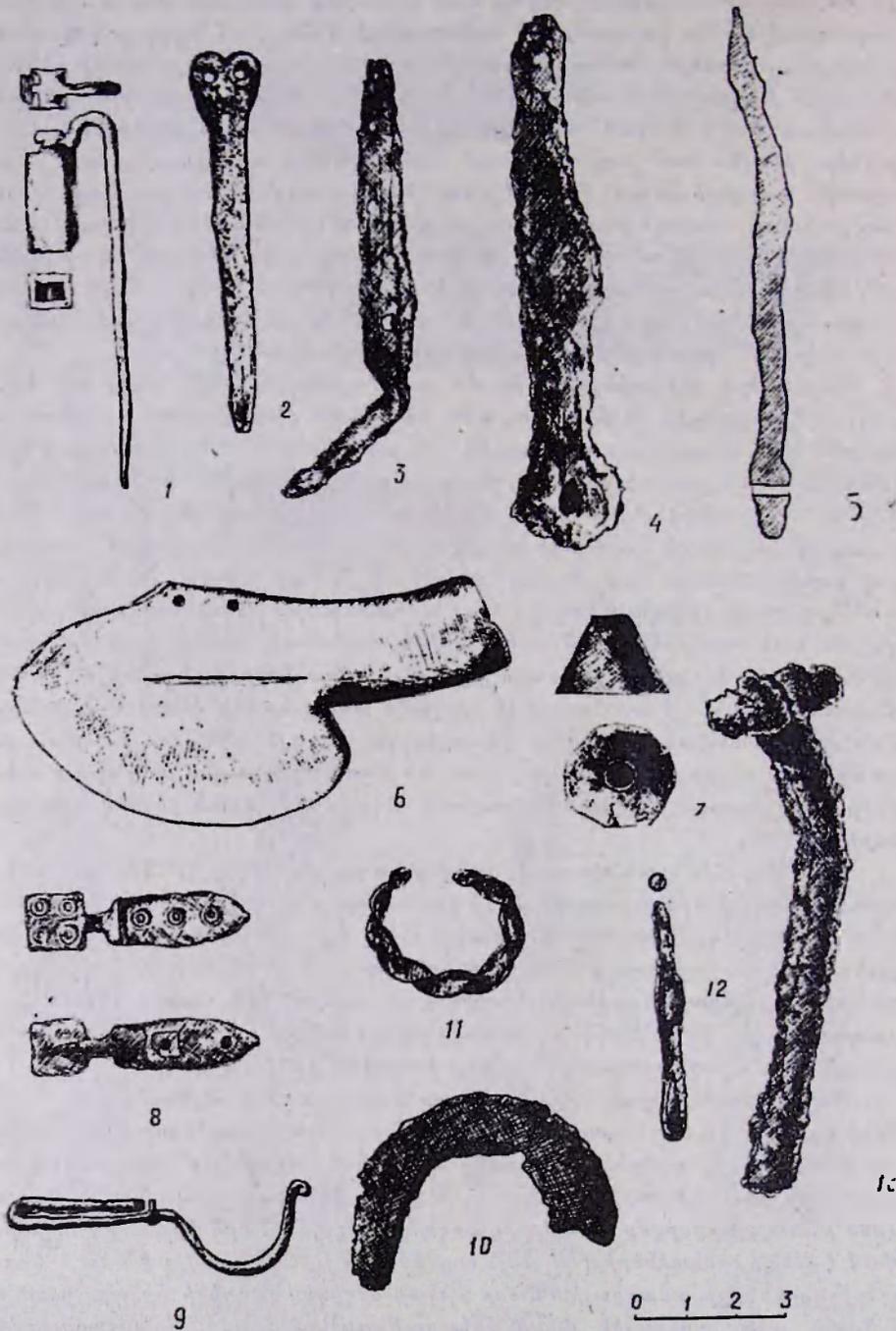
1967 թ. Ե-20 քառակուսում գտնվեց դուրի մի բեկոր (2451/26): Պահպանվել է դուրի միայն ստորին մասի լայնացող կտրիչ-բերանը, որը կտրված է հավանաբար կոթառի մոտ: Հնարավոր է, որ այն օգտագործվել է քարի վրա քանդակներ անելու համար և իր արտաքին տեսքով նման է Զվարթնոցի վարպեաների րարծրաքանդակներում հանդիպող այդօրինակ զործիքներին: Փորագրական գործիքի մի բեկոր հայտնաբերվել է 1966 թ., սակայն այսպեղ այն քառակող է և աշխատանքային մասը կտրված (2448/19):

Փականազործությունը միջնադարյան Հայաստանում նորույթ չէր և նույնիսկ դիտվում էր որպես առանձին արհեստ, «կողպայքարար» անունով⁴: Անիում գտնվել են կողպեքների մի քանի տեսակներ, այդ թվում՝ մարդու և կենդանիների արձանիկների անսքով: Դվինի կենտրոնական թաղամասում 1965 թ. հայտնաբերվեց մի փոքրիկ կողպեք (2325/49), որն իր ձևով ասրբերվում է Անիի օրինակներից (նկ. 101, ազ. XVII, 5): Պահպանվել է միայն կողպեքի վերին աշխատանքային մասը երկար ձողիկով (ձողիկի երկարությունը՝ 7,8 սմ, աշխատանքային մասի երկարությունը՝ 2,5 սմ): Աշխատանքային մասը մի քառակող երկայնակի սնամեջ թմբուկ է, որը ներսից բաժանված է

² Կ. Գ. Դաֆադարյան, նշվ. աշխ., էջ 57:

³ А. А. Калантарян, Материальная культура Двина IV—VIII вв., стр. 8.

⁴ Բ. Ն. Ասաֆյան, նշվ. աշխ., Ա, էջ 139—140:

Նկ. 10. Երկաթից և պղնձից աշխատանքային գործիքներ և զարդեր՝
 երկու մասի: Սառրին մասը, որը բացակայում է հավանաբար ունեցել է
 երկու ձողիկներ, որոնք մտել են թմրուկի մեջ և փոքր անցք, ուր հագել է ձո-
 ղիկի սուր ծայրը: Դժվար է ասել, նման կողպեքները եղել են զսպանակավոր,
 թե ոչ: Զուտ աշխատանքային տեսակետից նման կողպեքներ հայտնի են Սար-
 36

կելում, որոնք, սակայն, թվագրվում են ավելի ուշ ժամանակաշրջանով: Նույն տիպի կողպեք հայտնի է Ղրիմում, Բակլա ամրոցի պեզումներից (դաշտային ասմար 28):

Ձենեֆեռ. Դվինի զինագործական խոշոր կենտրոն լինելու փաստը ոչ մի կասկած չի հարուցում: Այդ առթիվ մեզ հասել են նաև պատմական վկայություններ⁶: Պեզումների ժամանակ գտնված զենքի տարրեր անասկները քանակական և կիրառման հնարավորությունների տեսակետից վերստին զալիս է հաստատելու այդ փաստը:

Կենտրոնական թագամասի պեզումներից հայտնարերված զենքերը սակավաթիվ են, սակայն շատ բնորոշ ավյալ դարձրջանի համար: Ձենքը շուտ երկաթից է և շատ վատ պահպանված: Միջնագարյան ռազմաթիվ զենքերից գտնվել են թրի ընկորներ, նետասլաքներ՝ ամբողջական և ընկորներով, ինչպես նաև նիզակի ընկորներ:

Միջնագարյան սրեր և թրեր շատ քիչ են հայտնի պեզումներից: Երկաթյա մի սուր գտնվել է Անիում՝ Բազրատունիների պալատի նկուղում⁷ (մոտ 1,0 մ երկարությամբ): Թրերի ընկորներ հայտնի են Անիի, Դվինի, Գառնիի, Ամբերդի պեզումներից:

1967 թ. Դվինի կենտրոնական թաղամասում e-20 քառակուսում, անմիջապես շինություն հատակի վրա գտնվեց թրի շեգբի ծալոի մասը (2451/18, նկ. 136): Պահպանված բեկորը (երկարությունը՝ 16,5 սմ) ցույց է ապրիս, որ լուրը եզել է երկսայրի: Նույն քառակուսում, ռայց հորի միջից գտնվեց թրի մի դասապանակի ընկոր, վերին ուռուցիկ, բուրգանման մասով (2451/1): Դասապանակը պատրաստվել է կռելու եզանակով: Այն հտգել է փայտե կոթին, քանի որ սնամեջ է և իր մեջ կրում է փայտի մնացորդներ (նկ. 139): Ն-19 քառակուսում, հայտնարերվեց թրի մի բեկոր պալատի մնացորդներով (2451/27): Ընդ որում թուրը պատրաստված է երկաթից, իսկ պառլանը՝ աղնձից, որը ընդհանրապես թերթիկներից է արված (նկ. 138): Այս համեստ խոմարը ինչ-որ շափով լրացնում է միջնագարյան զենքերի վերարբրյալ մեր ունեցած գիտելիքները, եթե հաշվի առնենք, որ մասնավորապես թրերի վերարբրյալ մեր ունեցած նյութերը խիստ սակավ են և լրացվում են միայն պաամիների ատեսած վկայություններով:

Նետասլաքները միջնագարյան ամենատարածված զենքերից են: Դվինում դրանք մոտ 200-ի են հասնում: 1964—1970 թթ. կենտրոնական թաղամասի պեզումների ժամանակ նետասլաքներ քիչ են գտնվել, թվով 6 հատ՝ երեքը եռաթև. մեկը քառակող և երկուսը ձվաձև հատվածքով (նկ. 131—4, 7):

1967 թ. Ն-20 քառակուսում, անմիջապես սյունազարդ սենյակի հարավային մուտքի մոտ գտնվեց երկաթե եռաթև պոշովակովոր մի նետասլաք (2451/14), որն իր պահպանվածությամբ միջնագարյան նույնանման նետասլաքների մեջ միակն է: Նույն տիպի նետասլաք, ռայց ավելի վաա պահպանվածությամբ, գտնվել է 1966 թ. (2448/29): 1970 թ. a-21 քառակուսում գտնվեց եռաթև մի նետասլաք, ամբողջական: Այն թվագրվում է նաև նույն

⁵ С. С. Сорокин, Железные изделия Саркела-Белой Вежи, МИА, № 75, М.—Л., 1959, стр. 171—180, рис. 20, 23.

⁶ Պատմություն Ղենդեգալ մեծի վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 133:

⁷ Բ. Ն. Առաքելյան, սշմ. աշխ., էջ 149, նկ. 22:

տեղից գտնված, VIII դ. վերջում և IX դ. սկզբում կտրված արաբական դրամով, որը վերստին խոսում է նրանց վաղ միջնադարյան լինելու օգտին:

Նկ. 11. Երկաթե գամեր, պայտեր և պղնձե մատանիներ:

Այս նետասլաքների վրա ցայտուն սրաահայտված են նիստերը և միացման տեղերը: Ոչ մի կասկած չի հարուցում այն հանգամանքը, որ եռաթե նետասլաքները պատրաստվել են կաղապարներում, մի եղանակ, որը բնորոշ է ուվելի վաղ ժամանակաշրջանի համար: Հետագայում՝ IX—XIII դդ. նետասլաքները պատրաստվում էին կռելու եղանակով, ինչպես նաև երկաթը տա-

փակեցնում էին և կտրում մկրատով (մոնղոլական շքանի տերևաձև նետասլաքները):

Նոաթև նետասլաքների ձևերի կիրառության և թվագրության վերաբերյալ կա հարուստ գրականություն: Բոլոր ուսումնասիրողները եռաթև նետասլաքների թվագրության վերին սահմանը համարում են VIII—IX դդ⁸: Հայաստանում եռաթև երկաթե նետասլաքների վաղ տիպերը հայանի են Կարմիր բլուրի քաղաքային մասի պեղումներից⁹, Արմավիրից¹⁰ և Արտաշատից¹¹: Մ. թ. ա. IV—III դդ. թվագրվող նետասլաքներ գտնվել են Գառնիում 1964 թ., վաղ հայկական դամբարաններից: Դվինում եռաթև նետասլաքները մի քանի ասանյակ են և թվագրվում են V—VIII դդ.: նետասլաքների այս տիպն իր նախահիմքն ունի ղաա վաղ ժամանակներից:

1967 թ. 2-19 քտոակուտում գտնվեց ձվաձև հաավածքով նետասլաք, որն սլոշուկը բացակայում է: նետասլաքը նույնպես թվագրվում է VIII—IX դդ.:

Քառափող նետասլաքները լայն տարածում ունեն դարդացած միջնագարում: Նրանք մեծ քանակությամբ հայտնաբերվել են Անիի, Դվինի, Գառնիի պեղումներից¹²: Կենտրոնական թաղամասում 1966 թ. հայտնաբերված նետասլաքը այդ տիպի նախնական ձևերից է:

Նետասլաքների այս փոքրիկ խմբի քննությունը ցույց է տալիս, որ IX դ. դեռ շարունակվում էր նրանց մի մասի կիրառումը, որը, սակայն, աստիճանաբար իր անդը պետք է դիջեր, պատրաստման եղանակով ասարեր, ավելի զործածական ձևերի:

Նիզակները, որոնք գտնվել են Դվինի կենտրոնական թաղամասում, ընդամենը չորսն են (նկ. 9-9). այն էլ բեկորներով: Նրանցից երկուսը սայրեր են և ունեն օվալաձև հաավածք (2306/24, 2325/19): Իրենց ախտով նիզակները չեն տարբերվում նախորդ դարաշրջանի նիզակների ձևերից¹³: Ըստ երևույթին, ողջ միջնագարում նիզակների ձևերի մեջ էական փոփոխություն տեղի չի ունեցել: Առանձնապես ուշագրավ է 1965 թ. 1-19 քտակուտում հայտնաբերված նիզակի բեկորը (2325/20, նկ. 9, ադ. XVII, 8): Այն իր ձևով նման է

⁸ Կ. Գ. Ղաֆաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 161—162, Բ. Ն. Ասաֆեյան, նշվ. աշխ., էջ 145, Ա. Ա. Քալանթարյան, ձեռքերը V—VIII դդ., նույնի, Материальная культура Двина; Л. А. Чилашвили. Некоторые моменты археологического исследования Урбниси, ВГМГ, т. XXIV-В, Тбилиси, 1963: его же. Городище Урбниси (на гр. языке), Тбилиси, 1964; Г. М. Асланов. Материальная культура Мингечаура в I-VII вв. (автореф. канд. дисс.), Баку, 1963; Р. М. Ваидов. Мингечаур в III-VIII вв. (на азерб. языке), Баку 1961; А. М. Беленицкий, Раскопки здания № I на шахрестане Пенджикента (1947), МИА, № 15; его же. Общие результаты раскопок городища древнего Пенджикента (1951—1953), МИА, № 66; А. И. Тереножкин. Археологическая разведка на городище Афрасиаб 1945 г., КСИИМК, вып. XVII, 1947; Б. А. Литвинский. Среднеазиатские железные наконечники стрел, СА, 1965, № 2; R. Girshman, Recherches archéologiques et historiques sur les Kouchans, MDAFA, II, Caire, 1946 և ուրիշներ:

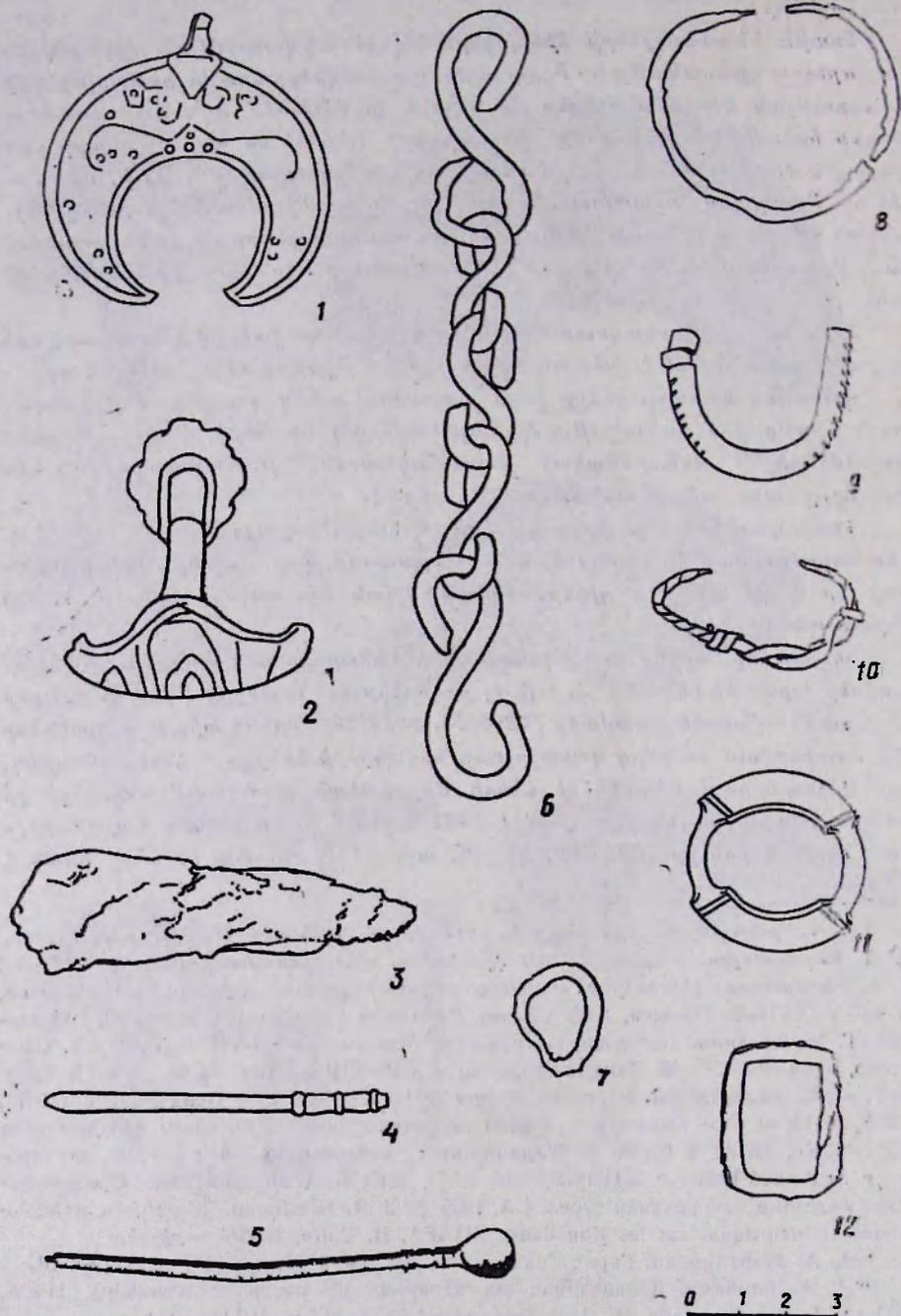
⁹ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаани, Ереван, 1961, стр. 137—138, рис. 61.

¹⁰ Г. А. Тирацян, Древнеармянская керамика из раскопок Армавира, ИФЖ, 1971, № 1, стр. 226, табл. IV, 1, 2. թվագրվում են մ. թ. ա. II-I դդ.:

¹¹ 1972 թ. պեղումների ժամանակ (արշ. պետ ՀՍՍՀ ԳԱ իսկ. անդամ, պրոֆ. Բ. Ն. Առաքելյան) գտնվել են հարյուրավոր նետասլաքներ, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում եռաթև սլաքները (II—I դդ. մ. թ. ա.): նյութերը հրապարակված չեն:

¹² Կ. Գ. Ղաֆաղարյան, նշվ. աշխ., էջ 162, Բ. Ն. Ասաֆեյան և Գ. Հ. Կարախանյան, Գառնի, 3-րդ պրակ, Երևան, 1962, էջ 52, նկ. 9:

¹³ Ա. Քալանթարյան, ձեռքերը V—VIII դդ., էջ 245:

Նկ. 12. Պղնձե և բրոնզե զարդեր և այլ առարկաներ:

նույն թաղամասում 1938 թ. գտնված բոլորաանգ նիզակին (1617/65)¹⁴, նիզակների այս տիպը զուրկ է կոթաոից, մեկ ամբողջական զանգվածից է: Նրա

¹⁴ Կ. Լաֆոլարյան. Նշվ. աշխ., նկ. 145, Բ. Նաանյան. Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., նկ. 18ր, Ա. Փալանջարյան, նշվ. աշխ., էջ 245, աղ. III, 4:

ստորին մասը, որը մտնում է փայտե բնի մեջ, սնասեջ է և մի կողմից խորը բացվածք ունի: Նիզակների այս տիպը հիշատակվում է պատմահայր Մովսես Խորենացու մոտ¹⁵ և ամենայն հավանականությամբ միջնադարյան վաղ Կենդանական զենքի բնորոշ օրինակներից է: Ողջ զարդացած միջնադարում մեղ այս ձևի նիզակներ չի հանդիպում և առայժմ հայանի չէ ոչ մի պեղում-վայրից:

Նիզակի (կոթառի հետ միասին) և բնի միացման հարցերը լուծելու կապակցությամբ ուշադրավ է 1965 թ. յ-18 քառակուսում հայանարբերված նիզակի խողովակաձև կոթառի երկու բեկորը (2325/29): Կոթառի ստորին վերջավորության վրա արված է պղնձե օղակ (նկ. 97), որից դուրս են գալիս երկու պոչեր և ամուր գրկում են խողովակի ստորին մասը, ըստ երևույթին կոթառին ամրություն տալու և բնի հետ պինդ միանալու համար: Պեղումներից մեղ շատ են հտսել ամրոզջական կոթառով նիզակներ, սակայն այս օրինակն առայժմ միակն է. որը բնի հետ միացման հարցը լուծում է այս եզանակով: Նման տիպի հետաքրքիր նիզակ հայտնարբերվել է Հյուսիսային Կովկասում 1968 թ. կատակոմրային թաղումներից: Նիզակն ամրոզջական է և կոթառի վրա կրում է լրացուցիչ թերթիկներ (պղնձե), որոնք ամրություն են տալիս կոթառին¹⁶: 1969 թ. դտնվեց մի տեղ (նկ. 136), զենքի մի տեսակ, որը բավմիցս հիշատակվում է պամիչների մոտ, սակայն պեղումներից հազվադեպ է գտնվում: Այն ունի տերևաձև սլաք, սնամեջ կոթառ և իր շափերով՝ զիջում է նիզակներին (երկարությունը՝ 11,5 սմ, 2456/15):

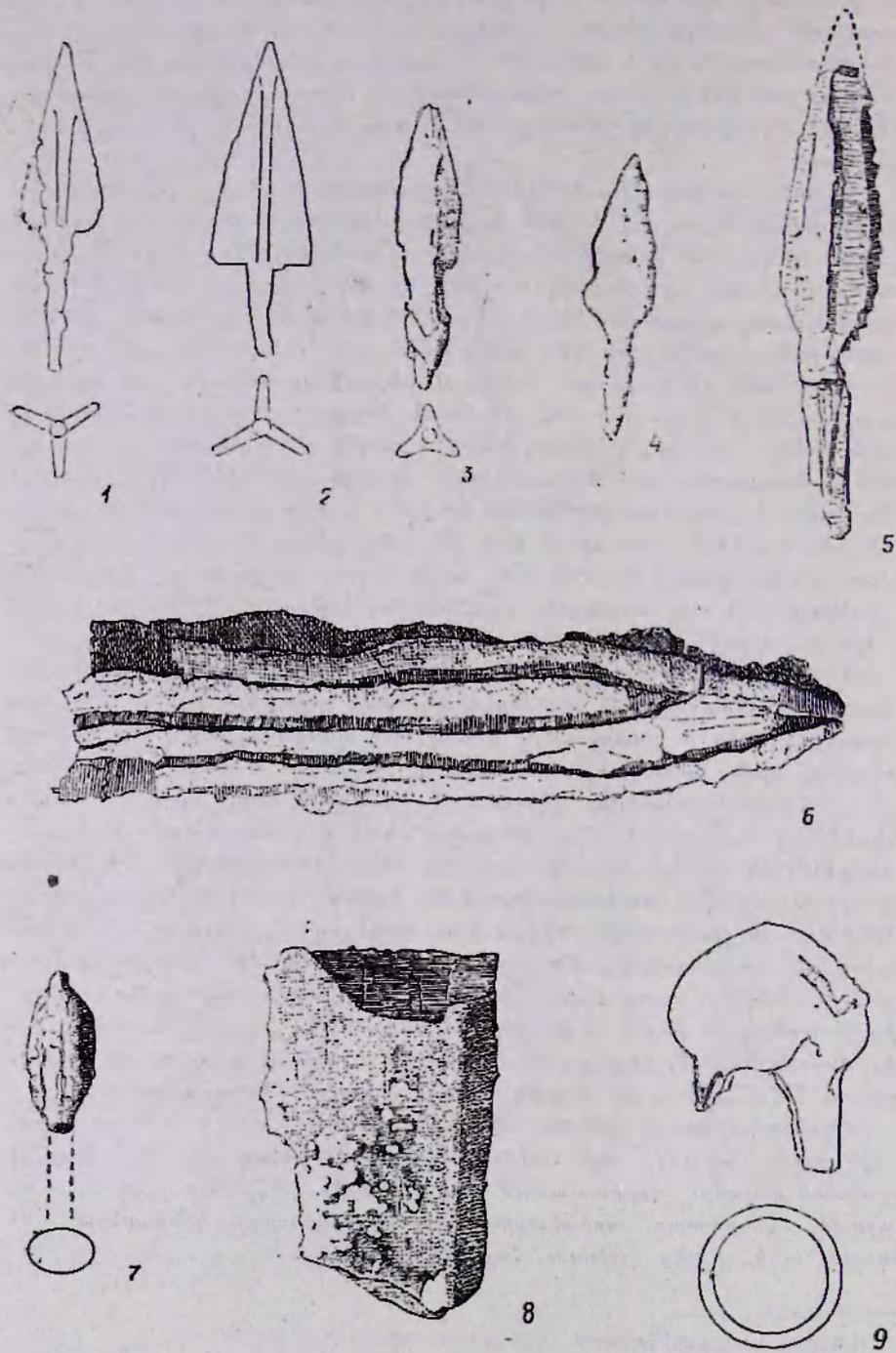
Մեաաղե այլ առարկաներ. Պեղումների ժամանակ կենտրոնական թագամասում հայտնարբերվել են պղնձից և երկաթից պատրաստված ասրբեր կիրառության իրեր և առարկաներ: Դրանց սօջ առանձին խումր են կազմում գարդերը, որոնք դերագանցապես պղնձից են: 1964 թ. e-19 քառակուսում ուշ շրջանի դերեզմաններից մեկում գտնվեց պղնձե երկու բարակ մատանի (նկ. 11 11-12): Այդ մատանիները թվագրվում են IX դ. և հետադադում պատահական ընկել են դերեզմանի մեջ: Նրանցից մեկը վերին մասում ունի բրգաձև հավելված, որը կեղծ քարի ապավորություն է տալիս նրան: Երկրորդ մատանու վերին մասում քառակուսի է արված և ապակեցված է: Նույն թվին f-19 քառակուսում հայանարբերվել են պղնձե օգեր-մասանիներ: Գտնվել են նաև պղնձե կախիկներ, որոնք բարակ ձողից են, որոնց վրա ամրացված են փոքրիկ կիսադնդեր (2 հատ): Կախիկների այդ ձևը գալիս է դեռևս վաղ միջնադարից: Ըստ երևույթին, դրանք լայն տարածում ունեին IX դ. ոչ միայն Հայաստանում: Նմանօրինակ սր կախիկ հայանի է նաև Օրեն-Կալայում¹⁷:

Հիշատակության է արժանի 1969 թ. գտնված բրոնզե կիսալուսնաձև կրծքազարդը (նկ. 121): Այն ապակ է, սուր ծայրերով և իր վրա կրում է շրջանաձև զարդեր: Վերին մասում ունի մի երկրաչափական զարդ և խիստ մաշված արարատառ արձանագրություն: Կրծքազարդը կենտրոնում ունի փոքրիկ ունկ, թելից կախելու համար:

¹⁵ Մովսես Խորենացի, II, 9:

¹⁶ В. А. Кузнецова, Исследования Змейского катакомбного могильника в 1958, г., МИА, № 114, М., 1963, стр. 17, рис. 6.

¹⁷ А. Л. Якобсон, Раскопки на городище Орен-Кала в 1953—1955 гг., МИА (ТАЭ), № 67, 1959, стр. 140, рис. 113 ж.

Նկ. 13. Երկաթի զենքերի տեսակներ:

Հետաքրքիր են գոտու ճարմանդները և ֆիրուլաները: 1964 թ. Ի-19 քա-
ռահուսուց գտնվեց մի հետաքրքիր պղնձե ճարմանդի բեկոր՝ լեզվակը
(2306/26): Այն ունի քառակուսի հիմք, որի վրա սուր ծայրով գոգված է
լեզվակը: Հիմքի և լեզվակի վրա առկա են շրջկենարոն ակոսավոր զարդեր
(նկ. 10բ, աղ. XVII, 6): Նման ճարմանդներ առայժմ չեն բաղդատվում:

1965 թ. գտնվեց մի հետաքրքիր ֆիրուլա (2325/46), որը վաղ միջնա-
դարյան է, և պատահականորեն ընկել է ուշ շրջանի նյութերի մեջ: Այն
պղնձե տափակ ձողից է պատրաստված, ստորին մասը ծավլած է, իսկ վերին
մասն անցնում է կորուսթյամբ: Հիմնական աշխատանքային մասը կոտրված
է (նկ. 10գ, աղ. XVII, 12): Նման ֆիրուլաները լայն տարածում ունեն Անգր-
կովկասում, հատկապես վաղֆեոզալայան դամբարաններում են հայտնարեր-
վում: Նման մի ֆիրուլա գտնվել է Խնիսլիում (Աղրբեջան) և թվագրվում է
V—VI դդ.¹⁸: Ճարմանդների մասեր հայտնի են նաև 1966 և 1969 թթ. նյութե-
րում (2448/7, 8, 2456/5, նկ. 12^{11, 12}, 14¹):

1965 թ. հայտնարերվել է նաև պղնձե կոնաձև սնամեջ մի իր, որը հա-
վանաբար զանգակի մաս է¹⁹ (նկ. 10դ):

Պեղումների ժամանակ գտնվել են տարբեր տեսակի պղնձե թիթեղներ
(2325/52), լարեր (2451/24) (նկ. 10և, 12¹⁰) և այլն: Հետաքրքրական է
2325/48 առարկան, որը գտնվել է 1-18 քառակուսում: Այն սակրաձև բրոնզե
փոքր իր է, որը վերին մասում ունի երկու անցք (նկ. 10ե, աղ. XVII, 16):
Դատելով առարկայի ձևից, այն պետք է, որ երկփեղկ եղած լիներ: Ստորին
մասում նկատվում են ինչ-որ հետքեր, որն տողացել է այն օգտագործելուց:

Առաքելայի պիրաման հնարավորությունների սասին հնարավոր չէ որևէ
բան սուել: Խիսա ինքնատիպ է բրոնզե փոքր կաթսալի զարդարուն ոտքը
(2456/23. նկ. 12²):

Բավականին շատ են տարբեր տեսակի գամերը (նկ. 11^{1-4, 9}, 14^{3, 4, 8, 9}):
Արժանի է հիշատակության մեծագույն կարճ գամերը, որոնք հավանաբար
հատուկ պիրատություն ունեին: Նրանց մի մասն օգտագործվել է տանիքի հարթ
կղմինդներն ամրացնելու համար: Բացաված չէ, նաև, որ նրանք զարդա-
գամեր են և ամրացվել են փայտե դռների վրա:

Հաճախ հայտնարերվում են պայտեր (նկ. 11^{5, 7}): Որոշ օրինակների վրա
պահպանված է ամրացվող գամը (2325/22):

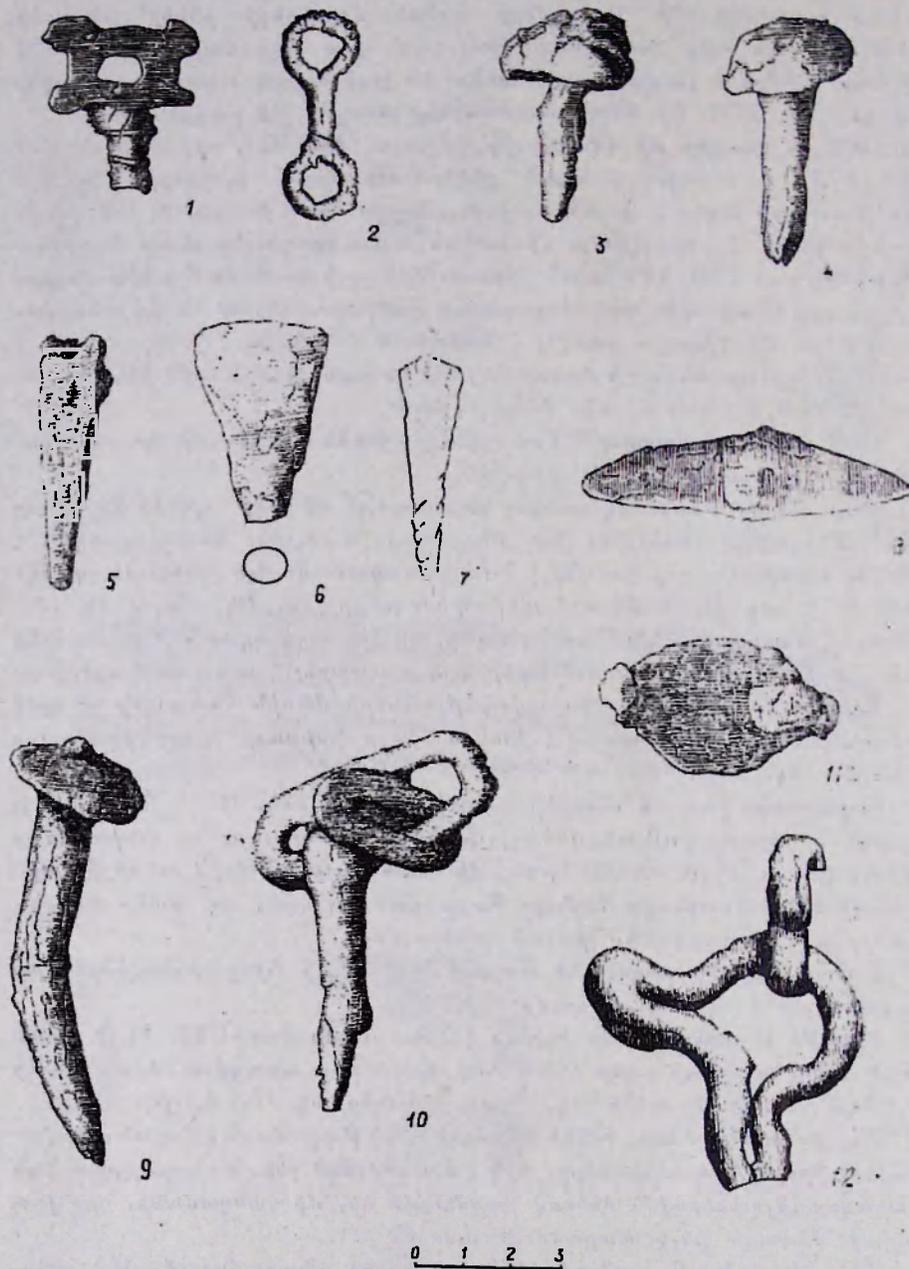
Նրկաթե և բրոնզե մյուս իրերից է ձիու սանձի մասը (նկ. 1^{4, 10}). զոան
փակի տարբեր տիպի օղեր (2306/26), իրար մեջ ագուցված ձվաձև օղեր
(նկ. 14¹⁰), ապարանջաններ (նկ. 12^{8, 9}), շղթաներ (նկ. 12⁶) և այլն:

Ինչպես ասելում ենք, Դվինի կենտրոնական թաղամասում հայտնարերված
մետաղե իրերն ու առարկաները, թեև քանակով մեծ չեն, սակայն կիրառման
հնարավորություններով և ձևերով բաղմազան են, մի հանգամանք, որը խո-
սում է մետաղի լայն տարածման մասին:

Քննարկվող նյութը սակավ լինելով հանդերձ, հնարավորություն է ընձե-
ռում որոշ զուգահեռներ անցկացնելու և համեմատելու նախորդ շրջանի (V—
VIII դդ.) մետաղե իրերի և առարկաների հետ: Նախնական դիտողություննե-

¹⁸ Д. А. Халилов. Древнее поселение в Хыныслы, ИАН Азерб. ССР, серия общ. наук, 1961, № 3, табл. VIII, 10.

¹⁹ А. Л. Якобсон, укр. соч., рис. 113 б.

Նկ. 14. Երկաթից աշխատանքային գործիքներ, դամեր և այլ առարկաներ:

րը թույլ են աալիս ասելու, որ որոշակի կտրուկ աարբերություններ վաղ միջնադարյան և IX դ. արաադրանքի մեջ չի նկատվում: Խորը կերպով զգացվում է նախորդ ավանդույթների կիրառումը մետաղագործական արհեստում, մի երևույթ, որը չի նկատվում արդեն կավագործության և ապակեգործության մեջ:

Սակայն որոշ ձևերի համար նկատելի են շեղումներ, որոնք կարծես թե սկսում են համարվել նոր դարաշրջանի նոր պահանջներին (դանակներ, նետասլաքներ, աշխատանքային և կենցաղային իրերի մի մասը): Այս երեւոյթը էլ ավելի խորանում է հետագա դարերում՝ մասսայական արաադր-րութիւն և շուկայական հարաբերությունների բուռն ծաղկման ժամանակ²⁰:

²⁰ Բ. Սոսնիկան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հ. Ա, 1952 և հ. Բ, 1963: